

- ¹⁰³ *Льюшин І.І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 66.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 66-67.
- ¹⁰⁵ *Попович Мирослав:* "Реабілітація УПА не означає реабілітацію ОУН" // День (Київ). – 2002. – 11 жовт.
- ¹⁰⁶ *Киричук Юрій.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 211.
- ¹⁰⁷ *Щерба Іван, Яремкевич Ліліяна.* Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Електронна бібліотека "Nova doba", <http://ukretho.com> (ukretho/lib).
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ *Serczyk Władysław.* Historia Ukrainy. – S. 346.
- ¹¹⁰ *Киричук Юрій.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 213.
- ¹¹¹ Там само. – С. 215-216.

*Ярослав Ісаєвич
(Львів)*

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ ТА ГНІЗНЕНСЬКОЇ ДЕРЖАВ: ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ

Перші літописні згадки про взаємини київських князів з володарями Польщі, резиденцією яких було Гнізно, пов'язані з територією, відомою в літописах як "Червенські гради" або "Червен і ині гради". Уявлення про те, що "Червенські гради" займали всю Галичину, частину Волині й Полісся¹ або принаймні землі Волині аж до межиріччя Стиру і Горині², виявились безпідставними. Насправді, це була порівняно незначна територія за Бугом – південна частина пізнішої Холмщини. Проте, попри невеликий розмір, роль Червенських градів у політичному житті була істотною, а визначення їх меж та політичної приналежності необхідне як для відтворення західних кордонів Київської держави в найдавніший період її історії, так і для

* У цьому випадку "гради" недоцільно перекладати як "міста", оскільки не всі ранньосередньовічні укріплені поселення мали характер міст. Написання "град" – південнослов'янське. У давньокиївських пам'ятках панівним є варіант "город". Нагадаємо, що в них завжди повноголосу форму має ім'я (і топоніми) Володимир і Владимир у російських текстах з'явився внаслідок південнослов'янського впливу. Слово "город" в російській мові набуло значення "місто", але в давні часи не кожний город-"град" (польською "gród") був містом у економічному і правовому сенсі.

уточнення етнічних територій предків українців та їхніх сусідів поляків. Наявність суперечностей між окремими джерелами, що стосуються цього питання, створює сприятливий ґрунт для появи різноманітних гіпотез, котрі переважно виключають одна одну.

Єдині писемні джерела про Червен та Червенські гради містять “Повість временних літ”, Київський і Галицько-Волинський літописи. Під 981-982 рр. (в оригіналі 6489)** читаємо, що в результаті походу “к ляхомъ” Володимир Святославович приєднав до своєї держави “Перемышль, Червень и ины грады”.

Під 1018 р. говориться, що польський король Болеслав I “городы червеньскыя зая собѣ”.

Під 1031 р.: “Ярославъ и Мстиславъ... заяста грады червеньскыя опять”.

Далі в літописах є згадки про Червен (1097, 1121, 1157, 1163, 1173, 1205, 1221, 1231, 1268, 1299 рр.) і Червенську землю (1225)³.

Ще З. Доленга-Ходаковський, а за ним Д.І. Зубрицький, М.П. Барсов та інші дослідники вважали, що Червен містився там, де тепер с. Чермно – при впадінні річки Синюхи до Гучви, лівої притоки Бугу. Ця локалізація була прийнята не одразу. С. Церха та деякі інші автори доводили, що Червен – це сучасне село Чорніїв (поблизу м. Холма), інші шукали Червен аж на Поділлі, на місці пізнішого Червоногорода або в околицях Перемишля⁴. Неможливість 2-х останніх версій очевидна, бо літопис виразно вміщує Червен недалеко від Белза й Холма. Спір між Чорніївом і Чермно на основі літописних та археологічних даних було вирішено на користь Чермна, де виявлено велике (площею бл. 100 га) давньоруське поселення з городищем X–XIII ст.⁵. Така локалізація підтверджується й лінгвістичними даними. Назва Червен (Чървьнь) – це коротка форма прикметника, що відповідає повній формі чървьный (чърмьный). Топоніми на *-ен*, дуже поширені в X–XIII ст., пізніше були замінені формами на *-но* (*-не*), *-на* та ін.: замість Дубен, Колодяжен, Пісочен, Городен стали говорити Дубно, Колодяжне, Пісочна, Городно та ін. Хоч у літописі всюди йдеться про Червен (Чървьнь, Червень), багато істориків пишуть його “Червень”, мабуть, під впливом прикметника червенський, в якому *-ськ* є суфіксом (пор. Понтъ – понтський, Еюпетъ – еюпетський та ін.). Заміна назви Червен на Червно>Чермно є цілком зрозумілою з огляду на те, що форма прикметника чоловічого роду пізніше стала узгоджуватися з іменниками середнього роду, такими як місто, місце, село⁶.

** Не торкаємося тут питання, чи події, описані під цією датою, не трапилися раніше (можливо, 979 р.).

Локалізація Червена дає змогу уточнити також територію Червенських градів, згаданих в літописі в записах 1018 і 1031 рр. Історики ХІХ ст. найчастіше вважали, що в обох випадках ідеться про ту саму територію, що й у записі 981 р., іншими словами “гради червенські” – це те саме, що “Перемишль, Червен і іни гради”. Подальші дослідження, однак, встановили, що Перемишль не входив до числа Червенських градів. Якщо так, то залишаються дві можливості інтерпретації другої частини запису 981 р.: 1) що, називаючи Червен, літописець мав на увазі й залежну від нього територію, отже, той район, який у 1018 і 1031 рр. названий Червенськими градами. Тоді “іни гради” означали б ті гради, що не входили до складу Червенського й Перемишльського територіально-політичних утворень, хоч і безпосередньо межували з ними (ймовірно, Берестя, Белз, Сянік)⁷; 2) що поняття “Червен і іни гради” в 981 р. ідентичне з поняттям “гради Червенські” в 1081 і 1091 рр. Природнішим видається друге твердження.

Не можемо погодитися з твердженням А. Поппе, що термін “город” у значенні певної території не відомий не лише західним, а й східним слов’янам⁸.

Так чи інакше, найприродніше вважати, що термін Червен у 981 р. і термін “Червенські гради” в 1018 р. і 1031 р. охоплювали приблизно ту саму волость^{***}, що в 1225 р. названа Червенською землею. Політичним осередком цього району був град Червен. Питання, чи в основі політичної організації цієї території була якась племінна група, залишається відкритим⁹. Як здається, плем’я *zvireani* Баварського Географа не могло означати Червен, бо це слово в літописі означає лише мешканців міста. Згідно з археологічними даними, на території Червена є сліди поселення ІХ–Х ст., хоч оборонні конструкції датуються поки що першою половиною ХІ ст.¹⁰, а можливість більш раннього датування потребує дальших студій.

Після заснування в кін. Х ст. Володимира околиці Червена були підпорядковані Володимирові – новому політичному осередкові західних окраїн Київської держави. Під 1112 р. літопис згадує червенського посадника Фому Ратиборича. Треба гадати, що червенським посадникам володимирських князів була підвладна вся територія, відома під назвою Червенських градів. Основним її ядром була родюча долина р. Гучви. Природну межу зі сходу становив Буг, із заходу – русько-польська етнічна межа. На півдні Червенські гради межували з Белзь-

^{***} Слово “волость” означало будь-яку територіальну одиницю, де була окрема влада. Місцевий варіант «волость» і південнослов’янський “власть” вживалися, без розмежування, в обох значеннях – територія і влада.

кою землею, а північною їх окраїною міг бути район градів Угровеська, Верещина, Столп'я, Комова¹¹.

Бл. 1170–1171 рр. і на поч. XIII ст. (кілька років, починаючи з 1209–1210 рр.) Червен був центром окремого княжого уділу, однак Угровеськ, Верещин, Столп'є, Комов до нього вже не належали, отже, це був приблизно той самий район, що пізніше утворював Тишівецький та Грубешівський деканати Холмської православної та уніатської єпархії ще й у XVI–XVII ст. У 2-й пол. XIII ст., після заснування князем Данилом Холма, гради, очевидно, ввійшли до Холмської землі. У зменшеному обсязі Червенська земля продовжувала існувати ще наприкінці XIII ст., уже як складова частина Белзького уділу. Лише в XIV ст. Червен перестав бути політико-адміністративним центром, а територія Червенської землі остаточно розподілилася між Белзькою і Холмською землями.

Досліджуючи найдавніший період історії Червенських градів (до 981 р.), їх доводиться розглядати разом з іншими південно-західними окраїнами Київської Русі (насамперед – Белзькою і Перемишльською волостями), оскільки відомості ранніх джерел стосуються переважно більших регіонів. В історичній літературі під “проблемою Червенських градів” часто розуміють саме весь комплекс історико-географічних питань, пов'язаних з південно-західними окраїнами Київської Русі¹².

Деякі українські й російські історики були впевнені, що Червенські гради були руськими (східнослов'янськими) не лише етнічно, а й політично ще до 981 р. Проте нерідко, поряд із справді поважними аргументами, вони наводили докази, засновані на цілком довільному й штучному тлумаченні джерел, чим, зрештою, лише підривали довір'я до тез, що намагалися довести. В польській історіографії окремі дослідники, виходячи з того факту, що Краків і вся Малополяща в 981 р. належала не Польщі, а Чехії, категорично стверджували, що в цей час Червенські гради не могли належати до Польської Гнезненської держави¹³, а згадка про похід Володимира “к ляхом” і зайняття “градів їх” означає – ці гради були польськими в етнічному, але не в політичному розумінні. Інші польські історики, враховуючи культурно-етнічні матеріали, вважали, що не можна заперечувати руського характеру населення Червенських городів, і ніякі суто наукові мотиви не дають права на таку інтерпретацію¹⁴. При тому, щоб не відмовлятися від згадки про похід “к ляхом”, доводилося тлумачити їх не в етнічному сенсі, а тільки в сенсі державної приналежності¹⁵. Як гадаємо, переконливішими були саме ті аргументи, що наводилися першою групою істориків у питанні про політичну належність Червенських градів, а другою – в питанні про етнічний склад їхнього населення.

***

Багато дослідників вважає, що при визначенні етнічного характеру населення Червенських градів вирішальне слово може сказати топоніміка. Так, А. Шельонговський писав, що характер найстарших географічних назв є “єдиним, але зате рішучим” аргументом при розв’язанні питання про етнічну приналежність людності Надбужанщини¹⁶. Також інші автори робили категоричні висновки про етнічний характер Підкарпаття й Надбужанщини, ґрунтуючися виключно або майже виключно на звучанні географічних назв¹⁷. Проте ґрунтовний аналіз топонімії вказаних районів досі не було проведено ніким з дослідників. Свого часу Ю. Відаєвич зробив спробу визначити західну межу розселення польських племен, наносячи на карту топоніми типу Ляшки, Ляцька Воля тощо¹⁸. Але назви такого типу виникають швидше не на межі суцільного розселення “ляхів”, а як анклав серед іншомовного оточення. А головне, подібні топоніми не обов’язково визначають етнічну приналежність населення відповідних сіл. Вони могли походити від прізвиськ типу Ляшок, Ляшко, а такі прізвиська, своєю чергою, надавалися тим людям, що служили полякам, повернувшись з польського полону і т.ін. Зрештою, – і це найважливіше, – нема ніяких даних, що топоніми типу Ляшки існували вже в X–XI ст. Навпаки, найімовірніше, що села з такими назвами виникали щойно в XIII–XIV ст. і пізніше. Тому аргументація Ю. Відаєвича не може мати значення для визначення етнічного складу Надбужанщини й Підкарпаття до 981 р.

Хоч топонімічні матеріали цього аж ніяк не підтверджували, деякі науковці вважали, що корінне населення Червенських градів спершу було “лехітським” (давньопольським), і лише пізніше денационалізувалося в результаті “нешадної колонізаційної політики руських князів”¹⁹. Не наводячи жодних доказів, К. Вольський писав, що руська влада “переселяла місцеве населення на схід, а звідтіля привозила руське населення або кочовиків, які швидко русифікувалися”²⁰. Нічим не підтвержене твердження Ю.Скшипєка про заселення Верхньої Надбужанщини вихідцями з Мазовії²¹. Також припущення, що східнослов’янське населення просунулося на західні околиці Київської Русі лише внаслідок монгольської навали²², є бездоказовим не меншою мірою, ніж прямо протилежні концепції – начебто предки сучасного українського населення в Наддніпрянщині з’явилися лише після монгольського спустошення, внаслідок переселення туди

великих мас людей з галицько-волинських земель (теорія Погодіна–Соболевського).

Деякою модифікацією старих концепцій про викликану політичним тиском Київської держави зміну етнічного складу населення Червенських градів є гіпотеза про існування між західно- і східнослов'янською територією широкої смуги з етнічно невизначеним населенням. Таку точку зору найпоследовніше обстоював С.М.Кучинський, який писав: “Між суцільним і виразно визначеним східно- і західнослов'янським населенням існувала, без найменшого сумніву, широка смуга з мішаними оселями. Людність тієї граничної смуги, найправдоподібніше, не почувала себе ні східно-, ні західнослов'янською, а тільки “тутешньою”, подібно до того, як це траплялося на Поліссі ще в ХХ ст.”²³. Проте якщо б навіть прикордонне населення й справді не усвідомлювало своєї етнічної приналежності, з цього ще не випливає, що це населення об'єктивно не належало до тієї чи іншої мовно-етнічної групи. “Поліщуки”, які в 30-х рр. ХХ ст. називали себе “тутешніми”, розмовляли українським діалектом у південному й західному Поліссі, в той час як білоруські риси є визначальними для говірок східного й північного Полісся. Досить активна денаціоналізаційна політика польської держави в 1919–1939 рр. не змогла позбавити “тутешніх” тих мовних та побутових рис, що свідчили про об'єктивну приналежність їх до українського або білоруського етносів. Гіпотеза про “рутенізацію” західнослов'янського “етнічно проміжного” населення заперечується й висновком філологів про відсутність доказів існування в давньому минулому говірок, перехідних від української мови до польської²⁴. Про це ж говорить і той факт, що найстарші серед відомих за письмовими джерелами форми топонімів з Червенської землі й суміжних територій, як і ряд топонімів з поселень, давність яких засвідчена археологічними знахідками, засвоєні польською мовою в південноруському фонетичному й морфологічному оформленні: *Norodysko*, *Norodyszczce*, *Serebryszczce*, *Husypne*. При наявності в найдавніші часи у вказаних районах суцільних масивів польських поселенців польська мова, напевно, засвоїла б від них полонізовані форми типу *Grodzisko*, *Srebrzyszczce* або *Srebrzysko*.

Припущення про асиміляцію неруського чи “етнічно перехідного” населення не узгоджується і з даними археології. Дослідження поселень волинян у Пліснеську (VII–XIII ст.), Ріпневі (кінець VI – початок XI ст.) та інших підтверджують безперервність розвитку корінного населення Надбужанщини протягом указаних століть. Також і в Червені (Чермні), Волині (Городку) та інших археологічних пам'ятках за Бугом матеріали IX–XIII ст. свідчать не про зміну населення, а про різні фази розвитку того самого населення. Природно,

що в давніших шарах сильніше представлені архаїчні загальнослов'янські форми. Але той факт, що культура Червена кінця X–XI ст. нічим не відрізнялася від культури решти Київської Русі, дозволяє зробити висновок про відсутність впливів етнічного відмінного субстрату. Як справедливо підкреслював визначний польський археолог В. Антоневич, від часу великих переселень народів (IV – VII ст.) на території галицько-волинських земель цілком певно не було істотних змін в етнічно-культурному складі населення²⁵. Це стосується й західної частини давньої Волині – Червенської землі. Якби перед включенням до Київської держави населення цього району не було східнослов'янським, то воно б таким і залишилося. Відомо, що перебування території колишніх Червенських gradів у складі Польського королівства протягом XIV–XVIII ст. не призвело до хоч би трохи значного скорочення української етнічної території на заході. В попередній період (1031–1349 рр.), коли ці землі належали Русі, панівні кола Київської держави та Галицько-Волинського князівства мали, слід гадати, незрівнянно менше можливостей для проведення “денационалізаційної акції” (вживаю тут лексику цитованих вище авторів) та й навряд чи ставили таку акцію собі за мету. Польський історик А.Яблоновський свого часу підкреслював, що на цих землях “пізніші польські впливи могли б встановити церковний обряд, але так легко не перетворили б народної маси, якби вона спершу належала до групи західнослов'янських наріч”²⁶.

Як слушно відзначав Г.Ловм'янський, Червенські гради безпосередньо стикалися з руськими оселями на Волині, а тому “Червенські поселення становили одне ціле з волинськими поселеннями, безперечно руськими. Натомість від суцільної польської території вони були відгороджені смугою безлюдних або напівбезлюдних пусток над р. Вепром.”²⁷. Можна припустити, що, незважаючи на це, певні групи східнослов'янського населення оселилися на польських землях, а певні групи поляків – на руських. Однак безслідна асиміляція цих та інших меншостей свідчить, що їхня роль у колонізації суміжних земель обох країн не була значною. Що істотного колонізаційного руху в Польщі на схід у X–XI ст. не було, видно саме з того, що східні землі Польщі ще довго були найрідше залюдненими (див. про це, зокрема, дослідження Т.Ладогурського (Ляденбергера). Водночас, західні околиці Русі належали до числа найгустіше заселених.

Східнослов'янський етнічний характер Червенських gradів був однією з основних причин включення цієї території до Давньоруської держави, що виникла внаслідок об'єднання східнослов'янських племен²⁸. Етнічний характер населення даної області зумовив і невдачу спроб Давньопольської держави закріпитися на цій території²⁹.

Нагадаємо, що під час нетривалого перебування Червенських градів під контролем Польщі (1018–1031 рр.) Болеслав I кілька разів випускав для місцевого населення захоплених районів монети з кириличними написами³⁰. Після 1031 р. Червенські гради повернулися до Київської Русі. Очевидно, стійкість русько-польського політичного кордону в XI–XIV ст. пояснюється тим, що він збігався з лінією етнічного розмежування давньопольських і русько-українських племен. Характерно, що в XII ст. навіть Галл Анонім, представник тих кіл духівництва, які вороже ставилися до Русі³¹, не висуває руським князям жодних територіальних претензій.

Упродовж тривалого часу населення Червенських градів брало участь у політичному й культурному житті Волині. І коли виникли об'єктивні передумови для формування української народності, то в цей процес було втягнене також населення економічно й політично розвинутих Червенських градів. Свого часу Б.Д. Греков, говорячи про етнічний характер Червенських градів, зазначав, що сучасне українське (переважно сільське) населення цієї території не прийшло, а автохтонне, при тому “абсолютно ні з чого не видно, щоб раніше від українців там жили поляки”³². Проти цього деякі історики висували той “аргумент”, що в джерелах X ст. немає ніякої згадки про українців³³. Проте такий “доказ” важко назвати інакше, як щонайменше несумлінним. Адже ж та східнослов'янська народність, що стала відома під назвою української, існувала набагато раніше, ніж сам термін “український” став уживатись як етнімічний. Зміна самоназви є лише відбиттям двох послідовних етапів етнічного розвитку того самого східнослов'янського населення³⁴.

***

Червенські гради були західною частиною племінної території східнослов'янських дулібів (бужан, волинян)³⁵, а землі східнослов'янських “карпатських” хорватів лежали від них на південь****. Таким чином, політична історія Червенських градів є складовою частиною історії дулібів і, ймовірно, пов'язана з історією хорватів. Як гадають, одним з племінних центрів дулібів у VII–X ст. міг бути “град” Волинь на місці сучасного села Городка при впадінні Гучви в Буг, тобто на східній межі Червенських градів. Вважаємо, що цей “град” Волинь лежав у західній частині дулібської території, але не на

**** Мусимо тут зробити застереження: карпатська локалізація східнослов'янських хорватів є гіпотетичною, однак цілком ясно, що їх не можна ідентифікувати з білими хорватами – без сумніву, південнослов'янськими.

самому міжплемінному кордоні, тож немає підстав вважати Буг східною межею первісного розселення дулібів, як це робить Г.Ловм'яньський³⁶. Щодо основної частини волинської території положення граду Волині було, по суті, не більш окраїнне, ніж розташування пізнішого політичного центра всієї Волинської землі – м. Володимира. Численні дослідники на підставі згадки у творі Масуді та археологічних даних роблять висновок про існування в VI–VII ст. на Волині племінного об'єднання на чолі з дулібами, що пов'язують із початковим етапом формування державності східних слов'ян. Якщо дулібське об'єднання справді існувало, то воно включало також територію пізніших Червенських градів. У той же час деякі автори літописну розповідь про дулібсько-аварські відносини пов'язують не зі східними, а з паннонськими слов'янами. Як справедливо вказував В.Д.Корольок, це не є достатньою підставою, щоб заперечувати факт існування східнослов'янського племені дулібів³⁷.

У минулому дослідники вважали доказом входження дулібів і хорватів до Київської держави їхню участь у поході князя Олега на Візантію. Однак, навіть якщо прийняти без корективів літописний перелік племен, що взяли участь у поході, цей факт сам по собі не обов'язково означає цілковитого входження цих племен до Київської держави: ймовірніші союзницькі взаємини прикарпатського і волинського населення з наддніпрянським. Якщо й була якась форма залежності, то, напевно, вона зводилася до зобов'язання місцевих князів і племінної знаті надавати військову допомогу, можливо, сплачувати час від часу данину. Верхівка племінних князівств ішла на це не тільки задля того, щоб шукати опори на випадок протистояння із сусідами, а й, імовірно, для стабілізації своєї влади з допомогою більш розвиненої держави.

Під час деревлянського повстання, котре завершилося вбивством князя Ігоря 945 р., вплив Києва на заході мусив ослабнути, однак після остаточного підкорення деревлян Ольгою і Святославом, шлях із Києва на захід знову був відкритим; цілком можливо навіть, що Святослав мав конфлікт з Польщею³⁸. Непевною ситуацією після смерті Святослава Ігоревича, ймовірно, скористався південно-західний сусід – Чеська держава. Вже відзначалося, що в 60-х – 80-х рр. X ст. вона надійно володіла Краківською землею, що включала, очевидно, й район Сандомира. Для уточнення північно-східної межі сфери впливу чехів історики часто використовують Празьку грамоту 1086 р., котра, як припускають, може відбивати межі чеських політичних впливів бл. 973 р. – до річок Буг і Стир. Дослідники історичної географії вже не раз указували на те, що складно собі уявити, як міг проходити кордон уздовж цих річок, оскільки у верхній течії вони пропливають майже

паралельно. На більшості історичних карт цей кордон, незалежно від того, кому його приписують – Чехії X ст. чи навіть Великій Моравії IX ст. – , проводять уздовж Західного Буга й тільки в його верхній течії зображують звужений клин у напрямі витоків Стиру. Приймаючи цю версію, В.Назаренко називає кордон біля витоку Буга й Стира “не лінійним, а точковим”³⁹. Однак, така конфігурація сконструйована штучно, без урахування фізикографічних особливостей місцевості. Ще більш неприродним є припущення, що межа йшла вздовж лінії, що сполучає витоків обох річок. Набагато простіше можна уявити кордон, описаний Празькою грамотою, якщо прийняти, що “Ztir” у цій грамоті – це Стрий, притока Дністра. Адже, як уже було відзначено, 981 р. Володимир закріпив за Київською державою Червенську й Перемишльську землі, перша з яких доходила до Буга, а друга – ймовірно, до р. Стрия – саме такою була пізніша межа Перемишльської землі Руського воєводства. Таким чином, напередодні 981 р. політичні впливи Києва могли сягати саме Буга й Стрия. Це означало, що південно-західні сусіди Русі могли тоді претендувати не на всі хорватські і дулібські землі, а на їхні західні окраїни – до річок Буга й Стрия⁴⁰. Отже, вважаємо можливим, що Празький документ зафіксував наявність певного політичного впливу Чеської держави до р. Буга, тобто в Червенських містах, і до р. Стрия, тобто в Перемишльській землі.

Належні до Чехії в цей час південнопольські землі – це територія віслян з Краковом і територія лендзян, пізніша Сандомирщина. Слово лендзяни, тотожне дещо пізнішому слову “ляхи”, дало початок загального найменування польських племен їхніми сусідами: лях на Русі, лендел у мадьярів, ленкас у литовців. Воно спершу вживалось у вужчому значенні (Сандомирщина, як доводить Ловм’янський) і в ширшому (Сандомирщина й Краківщина разом). (Лише з часом ця назва поширювалася на Русі щодо всіх польських племен.) Через це контрольована чехами краківсько-сандомирська територія сприймалася на Русі як земля ляхів^{****}. Проте 981 р. похід “к ляхом”, очевидно, означав похід на залежних від чехів лендзян з південної Польщі. Г.Лябуда, до речі, вважає, ґрунтуючися на житті Константина Багрянородного, що за Ігоря (913–945) лендзяни були підкорені Руссю, натомість у сер. X ст. опинилися під владою чехів. Тим самим, ідучи на ляхів, київський князь відновлював свій попередній кордон⁴¹.

**** Див. докладніше: Исаевич Я. Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. - Москва, 1981. - С. 156-170.

Залежність Червенської і Перемиської земель від Чехії була слабшою, ніж залежність від неї лендзянських (віслянсько-лендзянських) земель. Оскільки підпорядкованість Краківської землі Празі була цілком визначеною, вона недвозначно відбилася в джерелах. Що ж стосується східнослов'янських земель, то навряд чи було можливе їх пряме входження до складу Чеської держави, більш певно треба говорити про союзницькі взаємини, ніж про пряме підпорядкування. Щодо цього тут є повна аналогія зі згадуваними вище взаєминами київського князя Олега з хорватами й дулібами. Обіцянку племінних князів і знаті надавати військову допомогу й навіть платити данину чехи могли сприймати як визнання залежності, однак, для місцевої верхівки це радше був викуп за право вирішувати внутрішні справи, уникаючи втручання сусідів або навіть використовуючи їх у своїх інтересах. Ймовірно, політика лавірування між сусідніми державами допомагала забезпечувати місцевим політичним об'єднанням якийсь рівень незалежності від цих держав. Цілком можливо, що князі та знать брали на себе якісь політичні зобов'язання і перед Києвом, і перед чехами.

Напевно, схрещення різних впливів у прикордонних районах було однією з причин того, що літописець не виробив чіткого погляду на політичну належність Перемишля й Червена напередодні походу 981 р. І хоч у той час Краків і краківсько-сандомирські землі контролювали чехи, похід Володимира Великого в напрямі Червена й Перемишля був скерований не так проти них, як саме проти "ляхів", тобто лендзян, які могли поширити свої впливи на Червен і Перемишль, діючи не самостійно, а, власне, як васали або трибутарії Чеської держави. Так чи інакше ясно, що, починаючи з 981 р., політичне становище Червенських градів усталюється: вони входять до складу Київської середньовічної держави. Похід Володимира був закономірним етапом у його політиці об'єднання східнослов'янських народів; додатковим мотивом могло бути прагнення забезпечити для Києва вихід на торговельні шляхи: сухопутний шлях до придунайських країн та Візантії. Немає підстав для тверджень, що похід 981 р. не міг змінити політичних впливів Києва, бо, мовляв, тривав надто коротко й або взагалі не мав військового характеру, або ставив за мету лише "пограбування й вивезення рухомого майна – людей, домашніх тварин та речей"⁴². Короткочасність походу була зумовлена тим, що Володимир не зустрівся з істотним опором, – очевидно, на саму звістку про його наближення дулібська і хорватська верхівки відмовилися визнавати суверенітет чехів і проголосили свій перехід під владу Києва. Це не виключає можливості збройної сутички Володимира з іншими претендентами на Червенську територію, проте ймовірно, що війська

цих претендентів стояли вже за межами Червенських градів, котрі залишались у руках місцевої родоплемінної верхівки. Не треба навіть припускати, що Володимир змушений був залишити в Червенських градах свої гарнізони. Проте від 981 р. почався процес інтеграції місцевої племінної знаті у панівний клас усіх інших частин Київської Русі. Включення Червенських градів до Давньоруської держави стало вирішальним фактором у подальшому соціально-економічному й культурному розвитку цієї території.

Внаслідок приєднання Червенських градів Київська Русь, мабуть, стала межувати з Польщею. Знаменитий документ “*Dagome iudex*”, сам по собі не досить ясний у зіставленні з іншими джерелами, також, по суті, стверджує цей факт. Згідно з ним бл. 991 р. володіння Мешка I межували з Руссю і Краківською землею⁴³. 1018 р. король Польщі Болеслав I (Хоробрий) під час походу на Київ захопив Червенські городи, очевидно, й Белз. Прагнення приєднати до своїх володінь ці міста не без підстав вважають одним з головних мотивів його східної політики в той час. Проте захоплення Червенських міст з погляду державних інтересів Польщі навряд чи було успіхом – це додало їй тільки нового ворога. Болеслав I намагався перетягнути на свій бік місцеву верхівку Червенсько-Белзької землі: саме так, мабуть, можна пояснити карбування з його наказу монет з кириличними написами. Таким чином, у 981–1018 рр. і від 1031 р. до сер. XIV ст. політичний кордон Київської Русі (пізніше Галицько-Волинського князівства) приблизно збігався із західною межею Червенських градів – головню, у басейні р. Вепра.

¹ Лонгинов А. Червенские города. – Варшава. – 1885. – С. 183.

² Ісаєвич Я. [Рец. на кн.: *Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich*. Warszawa, 1962] // УДЖ. – 1965. – № 2. – С. 141.

³ Повесть временных лет. – Т. 1. – М., 1950. – С. 58, 97, 101; Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1962. – Стлб. 69, 131, 137, 286, 487, 522, 564, 721, 739, 766, 865, 911; Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 49, 153, 178, 269, 285, 302, 375, 379, 388, 392, 426, 442, 448.

⁴ Цілком довільним є твердження Я. Котлярчика, що “Червень” був на місці городищ в Аксманичах і Новосілках Дидинських поблизу Перемишля, оскільки в оточенні цих городищ виступають червонясто-вохристі ґрунти. Див.: *Kotlarczyk J. Grody Czerwieńskie a karpacki system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu* // *Acta Archaeologica Carpatica*. – 1970. – Т. 11. – З. 2. – С. 239-269.

- ⁵ *Łowmiański H.* Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich // *Kwartalnik Historyczny*. – 1953. – Nr. 1. – S. 61-62; *Poppe A.* Gród Wołyń // *Studia Wczesnośredniowieczne*. – T. 4. – 1958. – S. 278; *Krzywicka W.* Lokalizacja Czerwienia i Grodów Czerwieńskich // *Region Lubelski*. – T. 5. – Lublin, 1993. – S. 16-17.
- ⁶ Про топонім Червен і непов'язаність з ним назви Червона Русь докладніше див.: *Исаевич Я.Д.* О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья // *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси*. – Киев, 1980. – С. 72-76.
- ⁷ *Semkowicz W.* Geograficzne podstawy Polski Chrobrego // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – S. 311.
- ⁸ Приклади пізнього вживання поняття “городи” в значенні округ див., зокрема: *Тихомиров М.Н.* Россия в XVI ст. – М., 1926. – С. 31.
- ⁹ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 59; *Назаренко В.* Вказ. пр. – С. 68-69.
- ¹⁰ *Urbański A.* Nowe badania grodziska w Czerminie nad Huczwą // *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu Gnieźnieńskiego*. – Warszawa, 2000. – S. 242.
- ¹¹ На відміну від більшості істориків, М. Кордуба вважає літописні записи 1030 і 1031 рр. доказом входження Белза до Червенських градів. Див.: *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – С. 84.
- ¹² *Łowmiański H.* Studia nad wczesną Słowiańszczyzną // *Kwartalnik Historyczny*. – 1960. – Nr. 3. – S. 775.
- ¹³ *Małeki A.* Z przeszłości dziejowej. – T. 1. – Kraków, 1897. – S. 26; *Koneczny F.* O pierwotnej polskości Rusi Czerwonej // *Świat Słowiański*. – R. 9. – T. 1. – 1913. – S. 215; *Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // *Rocznik Wołyński*. – T. 3. – Równe, 1934. – S. 25; *Labuda G.* Polska, Czechy i Ruś w kraju Łędzian w drugiej połowie X wieku // *Rocznik Przemyski*. – T. 24-25. – 1988. – S. 276-277.
- ¹⁴ *Semkowicz W.* Вказ. пр. – S.310.
- ¹⁵ *Grodecki R., Zachorowski S.* Dzieje Polski średniowiecznej. – T. 1. – Kraków, 1926. – S. 53.
- ¹⁶ *Szelągowski A.* Kwestia ruska w świetle historii. – Warszawa, 1911. – S. 19, 22.
- ¹⁷ *Brückner A.* Dogmat normański // *Kwartalnik Historyczny*. – 1906. – S. 665; *Zakrzewska S.* Historyczne prawo Polski do Rusi Halickiej // *Tygodnik ilustrowany*. – 1908. – Nr. 20. – S. 385; *Bujak F.* Studia historyczne i społeczne. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1924. – S. 62.
- ¹⁸ *Widajewicz J.* Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XII w. – Poznań, 1937.
- ¹⁹ *Bujak F.* Studia historyczne i społeczne. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1924. – S. 63.
- ²⁰ Під “русифікацією” цей автор, очевидно, розумів рутенізацію (*Rocznik Przemyski*. – 9. – Z. 1. – S. 70).
- ²¹ *Исаевич Я.* [Рец. на кн: *Skrzypek J.* Studia...]. – С. 143.
- ²² *Koneczny F.* O pierwotnej polskości Rusi Czerwonej // *Świat Słowiański*. – R. 9. – T. 1. – S. 224.

- ²³ *Kuczyński S.M.* Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980) // *Początki Państwa Polskiego: Księga tysiąclecia.* – T. 1. – Poznań, 1962. – S. 232.
- ²⁴ *Булаховський Л.А.* Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 194-197.
- ²⁵ *Antoniewicz W.* Z badań archeologicznych w górnym dorzeczu Dniestru // *Wiadomości Archeologiczne.* – 1921. – S. 97-98.
- ²⁶ *Jabłonowski A.* Historia Rusi Południowej. – Kraków, 1912. – S. 13.
- ²⁷ *Łowmiański H.* Lędzianie // *Slavia Antiqua.* – 4. – 1953. – S. 112.
- ²⁸ *Grabski A.F.* “Повесть временных лет” jako źródło do historii Polski – w świetle nowszej literatury // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego.* – 1955. – Nr. 1-2. – S. 67.
- ²⁹ *Poppe A.* Grody Czerwieńskie // *Słownik starożytności słowiańskich.* – T. 2. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. – S. 168.
- ³⁰ *Kiersnowski R.* O tzw. “ruskich” monetach Bolesława Chrobrego // *Studia Historica: W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego.* – Warszawa, 1958. – S. 101.
- ³¹ *Grabski A.F.* Polska w opiniach obcych X-XIII w. – Warszawa, 1964. – S. 48.
- ³² *Греков Б.Д.* Київська Русь. – Київ, 1951. – С. 458.
- ³³ *Paszkiwicz H.* The Making of the Russian Nation. – Darton, 1963.
- ³⁴ *Isajewicz J.* Rusini a Ukraińcy: dwa etapy rozwoju jednego narodu // *Historiae peritus: Księga Jubileuszowa Jerzego Kłoczowskiego.* – Cz. 1. – Lublin, 1998. – S. 443-446.
- ³⁵ *Исаевич Я.* До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст. [Рец. на кн: *Persowski F.* *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X-XI w.* – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962] // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.* – 1964. – № 6. – С. 84-87.
- ³⁶ *Łowmiański H.* Rola Wołynia w starożytności i we wczesnym średniowieczu // *Z polskich studiów slawistycznych. Ser. 2, Historia.* – Warszawa, 1963. – S. 26, 30-31.
- ³⁷ *Королюк В.Д.* Древнепольское государство. – Москва, 1957.
- ³⁸ *Крип'якевич І.* – Вказ. пр. – С. 63.
- ³⁹ *Назаренко В. А.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых и политических связей. – Москва, 2001. – С. 396.
- ⁴⁰ Див. про це: *Исаевич Я.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец X – начало XI в.) // *Исследования по истории славянских и балканских народов: Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи.* – Москва: Наука, 1972. – С. 107-124; *його ж.* Перемишль і Перемишська земля протягом віків: 36. наук. пр. і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої Наук. Тов-вом ім. Т.Шевченка в Польщі 24-25 черв. 1994 р. в Перемишлі. – Перемишль-Львів, 1996.
- ⁴¹ *Labuda G.* Вказ. пр. – С. 291-292.

⁴² *Kuczyński S.M. Stosunki polsko-ruskie do schyłku w XII // Slavia Orientalis. – 1958. – Nr. 2.*

⁴³ *Sułkowski Z. Geografia dokumentu “Dagome iudex” // Slavia Antiqua. – T. 4. – 1954. – S. 237.*

*Олександр Ресніт
(Київ)*

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ в ХІХ – на початку ХХ ст.

Інтенсивність, характер та результативність наукових контактів між ученими України та Польщі за останнє 10-річчя дають підстави обнадійливо дивитися у майбутнє. Українські вчені схильні вбачати в цьому не лише суто наукову зацікавленість, а й природний взаємний потяг представників 2-х народів і держав на етапі, що відкриває нові можливості для реалізації їхнього інтелектуального, політичного та економічного потенціалу. Науковці мають відіграти активну позитивну роль у реалізації міждержавних угод між Україною і Польщею, сприяючи взаємному порозумінню та співробітництву між обома країнами.

З давніх-давен історія українців та поляків була тісно переплетеною. Протягом століть обидва сусідні народи неодноразово перебували в складі тих самих державно-політичних утворень – Речіпосполитої, Російської і Австро-Угорської імперій, Польської республіки міжвоєнного періоду тощо. Як наслідок, між ними розвинулися міцні історичні, культурні та особисті зв'язки. Це обумовлювало значні взаємовпливи і взаємозалежності обох народів. Багато європейських ідей, політичних традицій та інтелектуальних напрямків прийшли в Україну саме з Польщі. Водночас таке взаємозбагачення й мирне співжиття часто густо супроводжувалося непорозуміннями, тривалими політичними конфліктами, національною конфронтацією і навіть кривавими війнами. Неспроможність українців та поляків дійти згоди й віднайти взаємоприйнятну форму політичного співіснування часто використовувалася їхніми могутніми сусідами, що призводило до катастрофічних наслідків для обох народів аж до втрати їхньої незалежності та державності¹. Тож не дивно, що протягом майже всього ХХ ст. чимало яскравих представників інтелектуальної думки й політичних сил як України, так і Польщі намагалися знайти оптимальну форму двосторонньої співпраці між 2-ма державами.

Не одне покоління політиків, громадських діячів, представників